

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 8, Yıl/Year: 2025 (Nisan/April)

Karl Marx'ın "Din Halkın Afyonudur." Sözü Bağlamında Emek Olgusunun Tahlili

Karl Marx said, "Religion is the Opium of the People." Analysis of the Phenomenon of Labor in the Context of the Promise

Sümeyye Nur Atıcı

Sakarya Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Yüksek Lisans Öğrencisi / Sakarya, Türkiye

sumeyye.atici4@ogr.sakarya.edu.tr / <https://orcid.org/0009-0008-8909-3237>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 27/01/2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 24/04/2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2025

Atıf / Citation: Atıcı, Sümeyye Nur. "Karl Marx'ın "Din Halkın Afyonudur." Sözü Bağlamında Emek Olgusunun Tahlili". *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 5/8 (Nisan/April 2025) 33-57.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Bu çalışmamızda Karl Marx'ın "Din halkın afyonudur." sözü ışığında işçi ve patron ilişkisinde işçilerin emeklerinin karşılığının verilmemesi sonucunda işçinin bu durumu nasıl karşıladığı ve oluşacak problemlere karşı verdiği tepkilerde dini yönlerin ne kadar ortaya çıktığını tahlil etmeye çalışıldı. Çalışmada nitel araştırma yöntemi ve mülakat tekniği kullanıldı. Sorular üç kişi ile yüz yüze, dokuz kişiye ise online yöneltilerek toplamda on iki kişiyle mülakat gerçekleştirildi. Çalışmanın maksadına uygun olması amacı ile emek veren fabrika işçileri ile irtibata geçerek mülakatlar gerçekleştirildi. Sorulan sorulara verilen cevaplardan yola çıkarak şunlar söylenebilir: Dindar insanların fabrikada meydana gelen her türlü haksızlığa ailesini geçindirmek ve maddi kazanç sağlamak adına sabrettikleri, yaşadıkları haksızlıkları bundan dolayı tolere edebildikleri belirtilebilir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Emek, Sömürü, Kader, Fabrika İşçileri.

Abstract

In this study, Karl Marx's "Religion is the opium of the people." we tried to grasp his promise. In the light of Marx's promise, we tried to analyze how religious aspects emerge in the relationship between workers and bosses in the face of the lack of compensation and exploitation of the workers' labor, how the worker meets this situation and how much religious aspects appear in his reactions to the problems that will arise. In our study, we adopted the qualitative research method and interview technique. We conducted our interviews with twelve people in total by directing our questions to three people face-to-face and to nine people online. In order to comply with the purpose of the study, we contacted and conducted interviews with factory workers who are engaged in labor. Based on the answers given to the questions we asked, we can say the following: we can state that religious people are patient with all kinds of injustices that occur in the factory in order to provide for their family and gain financially, and that they are able to tolerate the injustices they experience because of this.

Keywords: Sociology of Religion, Labor, Exploitation, Fate, Factory Workers.

Giriş

Afyon, haşhaş bitkisinden elde edilen, çok sık kullanıldığında sağlığa zarar veren aşırı miktarda kullanıldığında öldürecek kadar zehirli olan güçlü bir uyuşturucudur. Afyon ve afyondan yapılan ilaçların tümü bağımlılık yaratan maddelerdir.¹ Bu tür uyuşturucuyu çok kullanan kişiler zamanla onsuz yapamayacak duruma dahi gelebilirler. Karl Marx da bu kelimeyi kullanırken bireylerin yaşadığı ümitsizlik ve çaresizlik sebebiyle mutlu olmak için bir çıkış yolu ararken dine tutunmaları bağlamında kullanmıştır. Marx dini bir ideoloji olarak görmektedir. Onun bu fikirlerini anlayabilmek için erken dönem yazılarını incelemek gerekir. İdeoloji kavramının ilk izlerini, Marx'ın din ve şeylerin gerçek niteliklerini gizleyen Hegelci devlet anlayışının eleştirisinde bulmak mümkündür.² Hegel'in öğrencisi olan Marx, ondan aldığı ters yüz etme kavramıyla kendi ideolojisinin temelini oluşturmuştur. Marx'ın yaptığı eleştirinin temelini ise "İnsanı din yapmaz, dini insan yapar" sözü oluşturur.³ İnsan, insanın dünyası ve toplum olarak tanımlanır. Söz edilen bu devlet ve toplum dünyanın ters bilinci olarak tanımlanan dini üretir. Nitekim Marx dini şu

¹ Ahmet Coşkun Tekin - Sabit Dokuyan, "Haşhaş Sorunu ve Türk Diplomasisindeki Yeri (Osmanlı'dan 1980'e Kadar)", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* 132/260 (2022), 41-42.

² Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesi Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 192.

³ Arif Olgun Közleme, "Sosyal Gereklik Açısından Toplum Biliminin Öncü ve Kurucu Babalarının Din Anlayışı", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/2 (2016), 866.

şekilde ifade etmektedir: "Din baskı gören insanın iç çekişini, kalpsiz dünyanın sıcaklığını, tinin dışlandığı toplumsal şartların tinsel yapısını meydana getirir. Din halkın afyonunu oluşturur"⁴ Dinsel acı çekme, bir bakıma gerçek acının dışı vurulması ve bir başka anlamda da gerçek acıya bir karşı duruş haline gelir. Dinin eleştirisi kişinin kendi yanılsamalarını, kendi gerçekliğini yanılsamadan temizlenmiş bir birey olarak biçimlendirilmesi, kendi güneşinin etrafında dönmesi için ortadan kaldırır. Din kişi kendi etrafında dönmediği müddetçe onun etrafında dolaşan aldatıcı bir güneşten başka bir şey oluşturmaz.

1. Yöntem

Bu çalışmanın örneklemini, bir kısmı hali hazırda çalışmaya devam eden bir kısmı ise emekli olmuş olan 12 kişiden oluşmaktadır. Araştırmamızın amacına uygun bir şekilde bilgi alabileceğimiz konu ile alakalı kişilerle iletişime geçilip o kişilerle mülakat yapılmıştır.

Katılımcılarla yaptığımız mülakatlar sonucunda şu hususlardan bahsedebiliriz: Katılımcılardan 3 tanesi soruların amacına uygun hazırlandığını fakat bazı konularda cevap verebilecek bilgi birikimine sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Mülakatta katılımcılara 6 soru yöneltilmiştir. Bulgular sunulurken katılımcıların isimleri kodlanarak verilmiştir. Katılımcıların doğrudan cevaplarına yer vereceğimiz zaman ilk olarak atadığımız kod numarasını sonrasında ise cinsiyetini ve yaşını zikredeceğiz (örneğin K1 [Erkek-45]).

Çalışmamızda kişilerin verdiği cevaplar araştırmamızın nesnellğine zarar vermemesi açısından birebir kullanılmış olup cevaplar kişilere göre ayrı klasörler halinde tasnif edilmiştir.

1.1. Araştırmanın Problemi

Çalışmamızda Karl Marx'ın "Din halkın afyonudur" sözü çerçevesinde, farklı yaşlarda ve farklı eğitim merhalesinde bulunan bireylerin dine karşı bakış açılarının ne yönde olduğu, hayatlarına etkilerinin ne ölçüde olduğu, çalışma durumlarının ne ölçüde zor olduğu, bu durumların kader mi olduğu, olumsuzluklara maruz kalıp kalmadıkları hususunda görüşlerini öğrenmeyi amaçladık.

1.2. Veri Kaynakları

Bu çalışmada 12 kişi ile mülakat yapılmıştır. Mülakat yapılırken sesli görüşme, görüntülü görüşme, ses kaydı ve mesaj ile elde edilen bilgilere ulaşılmıştır. Mülakat yapılan kişiler çalışma saatleri ve müsait olma durumlarından dolayı bu şekilde çeşitli şekillerde cevap verme

⁴ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesi Eleştirisi*, 192.

gereksiniminde bulunmuşlardır. Katılımcıların yalnızca bir tanesi ile yüz yüze görüşme yapılabilmektedir. Kalan 11 katılımcı ile şehir dışında olmaları sebebiyle yüz yüze görüşme yapılamamıştır. Sorular bu kişilere mesaj yolu ile sorulmuş olup sesli veya yazılı olarak verilen cevaplar Word dosyasına geçirilmiştir.

2. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

2.1. Karl Marx Hayatı ve Eserleri

19. yüzyılda yaşamış ve Yahudi asıllı olan Marx, Alman siyaset bilimci, filozof, iktisatçı, sosyolog ve düşünür olarak bilinir. Aynı zamanda Marksizm ideolojisinin temellerini de atmıştır. 5 Mayıs 1818 yılında Almanya'nın batısındaki Trier şehrinde refah seviyesi iyi durumda olan Yahudi bir ailenin üçüncü çocuğu olarak doğdu.⁵ Marx, 13 yaşına kadar okula gönderilmeyerek ilk temel eğitimini babasının kontrolünde gerçekleştirdi. 1835 yılında felsefe ve edebiyat öğrenmek için Bonn Üniversitesi'ne gitti ancak babası kendi mesleğini pratik bir meslek olarak gördüğü için Marx'ın da bu mesleğe devam etmesini istedi ve hukuk okuması için ısrar etti. Bu ısrar sonucunda Marx, 1835 yılında Bonn Üniversitesi'ne hukuk okumak için kaydını yaptırdı. Burada okuduğu süre zarfında liberal öğrencilerin yaşadıkları baskıyı görmüştür. Hocasının etkisiyle ve gördüğü bu durumlar neticesinde Marx çökmek üzere olan Berlin hükümetini ve ortaya çıkmak üzere olan bir dünyanın çelişkilerini sezmeye başlamıştı. Yazdığı hicivlerde baskıya ve cimri burjuvalara çatıyordu.⁶ Bu üniversitede iken bir grup siyasi radikal tarafından kurulmuş ve polis tarafından takibe alınmış olan Şairler Kulübü'ne katıldı. Bununla birlikte Marx, ailesinin akademik ciddiyetten uzak ve agresif bir mizacı olduğu düşüncesinden dolayı daha fazla emek isteyen bir okul olan Berlin Üniversitesi'ne geçişini sağladılar. Hukuk eğitimi alırken felsefeye daha çok ilgisi olduğunu keşfeden Marx, Hegel'den çok etkilendi. O yüzden Hegel'in düşüncelerini tartışan "Doktor Kulübü" isimli bir öğrenci grubuna katıldı. Akabinde onların yönlendirmesiyle 1837 yılında radikal düşünürlerden oluşan "Genç Hegelciler" grubu ile tanıştı. Marx 1837'den itibaren hem edebi hem de edebiyat dışı yazılar yazmıştı fakat bu yazıların hiçbirisi Marx hayatı boyunca yayımlanmadı. 1841'de "Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefelerinin Farklılıkları" isimli doktora tezinde dinin maddecilik bakımından eleştirisini yaptı. Bir süre sonra Marx diğer çalışmalarını bir kenara bırakarak İngilizce ve İtalyanca öğrenimiyle ilgilendi. Ayrıca sanat tarihi ve Latin klasiklerini çevirmekle uğraşarak edebiyatla ilgilenmekten vazgeçti. Akademik bir kariyer isteği olan Yahudi asıllı ve liberal Marx, yaşadığı toplumun muhafazakâr ve antisemitik

⁵ Mustafa Kale - İmray Nur, "Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2016), 41.

⁶ Roger Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, çev. Adnan Cemgil (Ankara: Fol Yayıncılık, 2020), 25.

olmasından dolayı bu isteğini yerine getiremedi ve gazeteciliğe geri döndü. Bu amaçla ekonomi ve sosyalizmle ilgili temel fikirlerini kaleme aldığı Rheinische Zeitung'da gazetecilik yapmak üzere 1842 yılında Köln'e gitti. Rusya monarşisini sert bir dille eleştiren bir makale yayımladılar. Nikolay, gazetenin yasaklanmasını istedi ve Prusya Hükümeti 1843'te bu isteği yerine getirdi. Fransız sosyalizmini Proudhon, Saint-Simon, Fourier gibi yazarları okuyarak tanımaya çalıştı. Marx 1843-1844 yıllarında entelektüel gelişimi açısından en kritik dönemi yaşamıştır.⁷ 1843 yılında çocukluk arkadaşı ve eserlerini yazarken destekçisi olan Jenny von Westphalen ile Kreuznach'da bir Protestan kilisesinde evlendi.⁸ Marx, Alman ve Fransız radikalleri bir araya getirmek için Alman sosyalist Arnold Ruge tarafından oluşturulmuş olan yeni radikal sol gazete olan Deutsch-Französische Jahrbücher (Alman-Fransız Yıllıkları)'nın editörü oldu.⁹ Derginin bu ilk ve tek sayısında siyasal anlaşmazlık konusundaki görüşlerini "Yahudi Sorunu" isimli yazısıyla ilk kez açıkladı. Bu gazete Fransa'da yayımlanıyordu, bundan dolayı Marx ve karısı 1843'te buraya taşınmak durumunda kaldılar. Marx yayımladığı makalelerde proletaryanın devrimci bir güç olduğuna dair düşüncesini ve komünizmi sahiplendiğini göstermektedir. Marksizmin genel hatları 1844'te Marx'ın zihninde oluşmuştu ve o esnada dünya siyasal iktisadına dair Marksist düşüncenin birçok parçası detaylı olarak çalışılmıştı. Çalıştığı gazete Alman devletleri tarafından yasaklandı ve çöktü. Bunun ardından Marx geride kalan son sansürlenmemiş Alman gazetesi için yazmaya başladı. Paris'te kurulu olan bu gazete "Adalet İçin Birlik" adı verilen içerisinde işçi ve sanatçıların bulunduğu gizli bir ütopyacı sosyalist grup tarafından destekleniyordu. Marx bu gruba dahil olmadı. Britanyalı iktisatçıların yaptığı çalışmalar Marx'ın sosyalizmi keşfetmesine ve örnek aldığı Hegelci ustalarından ayrı bir yöntem oluşturmaya sebep olmuştur. Bu duruma bağlı olarak kendi kuramsal sisteminin temellerini atma fırsatı yakalamıştır.¹⁰ 1844'te Engels ile arkadaşlık kuran Marx, ana konusunu yabancılaştırmanın oluşturduğu hümanist bir felsefe geliştirdiği, okurken tuttuğu notlardan oluşan "1844 El Yazmaları" adlı eserini kaleme aldı. Bu eser Marx'ın materyalizme ve politik alanda radikalizme geçişinde bir aşama olmuştur.¹¹ Marksizmin ana kaynakları olan Alman Felsefesi, İngiliz ekonomi politikası ve Fransız sosyalizmi ilk defa "Elyazmaları"nda birleşmiştir.¹² Spekülatif komünizm anlayışının emarelerine "Elyazmaları"nın

⁷ Max Beer, *Karl Marx*, çev. Sevinç Kayır (Maya Kitap, 2019), 49.

⁸ Kale- Nur, "Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet", 42.

⁹ Karl Marx, *Halkın Afyonu* (İstanbul, 2014), 5.

¹⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay- Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 476.

¹¹ Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, 39.

¹² Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, 62.

birçok yerinde rastlanır.¹³ Engels’le birlikte olan ilk metni “*Kutsal Aile*” de tarih felsefesinin maddeci görüş açısından eleştirdi. 1845’te Vorwärts Gazetesi yazı kurulu üyeleriyle birlikte ülkeden sürüldü. Sonrasında Brüksel’e yerleşti.¹⁴ Engels de birkaç ay sonra Marx’ın yanına gitti ve beraber ikinci eserleri olan “*Feuerbach Üzerine Savlar*” ı yayımladılar. Aynı zamanda 1845-1846 yıllarında üçüncü eserleri olan “*Alman İdeolojisi*” ni yayımladılar. Bu eserinde tüm insanlığı içerisine alan dört farklı toplum şeklini belirlemiştir.¹⁵ Sosyalist işçilerle ve Alman göçmenlerle ilişkilerini sıkılaştırdı. İşçilerle ilgili Brüksel Alman İşçileri Derneği’ni kurdu. Bununla birlikte arkadaşı Engels ile komünist bir yazışma ağı oluşturdu. Bu yıllarda Komünistler Birliği’nin isteği üzerine geçmişteki felsefi düşünceleriyle hesaplaştıkları ve tarihsel maddeciliği geliştirdikleri Komünist Manifesto’yu yazdılar. Bundan dolayı geçmişten kendilerini koparmaları hem siyasal hem de kuramsal nitelikteydi. Marx bu eserinde kapitalizmin tarihsel gelişimini göstermekle yetinmemiştir. Büyük Avrupa ülkelerinin proletaryasının sınıf faydasını müdafaa etmek için tutumunun nasıl olması gerektiğini de göstermiştir.¹⁶ 1848’de ihtilal gerçekleşince Marx, Belçika’dan sınır dışı edildi. Tekrar Köln’e gitti ve oraya yerleşerek 1850’de Neue Rheinische Zeitung isimli gazeteyi çıkarmaya başladı. Bu gazetesinde Ücretli Emek ve Sermaye isimli makale gibi işçilere yönelik makaleler yayımlıyordu. Komünist tarikatların yalnızca ütopyacı tarafı ile değil, hükümet darbeciliği yanı ile de savaşımıştır. Onların davranışlarına çok ağır eleştiriler yönelmiştir.¹⁷ Yeniden sınır dışı edilince 1849’da hayatının sonuna kadar yaşayacağı Londra’ya yerleşti. Bu dönemde maddi açıdan zorluk yaşayan Marx, iktisat incelemelerine ağırlık verdi ve temel eseri olan Kapital’i hazırlamaya başladı. 1851-1861 yılları arasında New York Daily Tribune gazetesinin Avrupa muhabirliğini yaptı. 1864 yılında Uluslararası İşçiler Derneği kurucuları arasındaydı. Kapital’in birinci cildini 1867’de Almanya’da yayımlattı. Paris’e kızını görmeye gittiği esnada Paris Komünü ’ne tanık oldu. İngiltere’ye döndüğünde 1871’de yazdığı Fransa’da İç Savaş isimli eserinde bu devrim denemesini değerlendirdi. Kapital’in yazımına devam ederken aynı zamanda işçi partilerinin programlarının oluşturulmasına etkili bir şekilde katıldı. Marx, Engels’in Dühring’e karşı kalem tartışmasında Engels’i destekledi. 1878’de Anti-Dühring’in bir bölümünde arkadaşı Engels’le çalıştıktan sonra hastalığından dolayı çalışmalarını yavaşlatmak durumunda kaldı. 14 Mart 1883’te Londra’da öldü.¹⁸ Marx’ın ölümünden sonra Engels kendini ölümüne kadar Marx’ın eserlerini düzenleyerek

¹³ Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, 41.

¹⁴ Kale- Nur, “Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet”, 42.

¹⁵ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 478.

¹⁶ Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, 151.

¹⁷ Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, 147.

¹⁸ Kale- Nur, “Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet”, 43.

yayımlamaya adadı.¹⁹ 1930'lu yıllara kadar yayınlanmamış olan Marx'ın el yazmaları yazıldığı yıllarda dikkat çekmemiş olmasına rağmen bu yıllarda keşfedilerek büyük bir entelektüel olay olarak karşılanmıştır. 1960 ve 1970'li yıllarda Marksist akademik çevrede büyük bir etki oluşturmuştur. Bazılarına göre bu "Elyazmaları", sadece kapitalizmin değil o esnada mevcut olan bütün sosyalizmlerin eleştirisine bir temel sunan, o zamana kadar ortaya çıkmamış bir hümanist Marksist ve sosyalist geleneği ifade etmektedir. Bazı düşünürler ise Marx'ın olgun kuramında yer alan anakronistik, bilimsel olmayan unsurları ortaya çıkarmış ve bu yönlerin belirlenerek temizlenmesine zemin hazırlamıştır. Marksist kuramın açıklayıcı yönünü tekrardan kazandırmıştır.²⁰ Fakat Marx kariyeri boyunca devlet, ideoloji, sınıf, hukuk, sosyalizm ve komünizm gibi konularda rastgele beyan ettiği fikirlerini geliştirmemiştir. Marx'ın fikirlerinin gelişmesinde yaşanan eşitsizliğin sonucu ise iktisadi kuramın temelinde oluşan insancıl kaygıları sonraki dönemlerdeki Marksistlerin unutmamasıdır.²¹

2.2. Karl Marx Sosyolojisinde Din Olgusu

Marx fikir, kavram ve bilinç gibi maddi olmayan süreçlerin insanın maddi eylemleriyle sıkı sıkıya bağlı olduğu ve hayatın gerçek yönünü oluşturduğu düşüncesindedir. Buna bağlı olarak ahlak, yasa, siyaset, metafizik ve din gibi zihinsel üretim unsurları bu maddi üretim oluşumunun sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylelikle kişilerin fikir, kavram ve düşünceleri kendi maddi yaşam örgülerinin bir sonucudur.²²

Marx, hayatı belirleyen olgunun bilinç olmadığını insanların tecrübe ettikleri gerçekler olduğunu ifade etmektedir.²³ Marx dini bu yaklaşımın bir sonucu olarak fikir, inanç ve kutsal kaynaklı değil insanların kendi ürettikleri bir şey olarak değerlendirir. Marx, sosyal ve politik gerçek hayatın bir ürünü olmasından dolayı dini ikincil bir olgu seviyesinde ele almıştır. Çünkü bu yönünden bakınca din belirleyici etkin faal bir olgu değildir. Daha da önemlisi din, Marx'ın sosyal çözümleme yaklaşımlarında birincil bir olgu olma özelliğine sahip değildir. Bunun sebebi ise ekonominin politığın koşullarına bağlı olarak şekillenmesidir. Ancak, insanın kendi yaşam şartlarının bir ürünü olan din, insanın varlığını tamamlayan ve gerçekleştiren bir opsiyona da sahip değildir. Bunun aksine insanın kendini gerçekleştirememiş ve varlığını tam anlamıyla idrak edememiş aşamasının bir yansımasına işaret etmektedir. Marx'ın ifadesiyle din "henüz kendine

¹⁹ Garaudy, *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*, 174.

²⁰ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 477.

²¹ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 479.

²² İbrahim Yenen, Klasik sosyal kuram ve din: Karl Marx ve Emile Durkheim'in din yaklaşımları, *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim dergisi*, Cilt:4, Sayı:7, s.749

²³ Karl Marx- Friedrich Engels, *Yazın ve Sanat Üzerine* (Sol Yayınları, 2009), 37.

erişmemiş ya da çoktan yitirmiş bulunan insanın sahip olduğu kendinin bilinci ve kendinin duygusunu” oluşturmaktadır.²⁴

Ancak insanın varlığını anlama süreci, kendi yaşadığı hayat dışında soyut bir anlama sahip olmadığından bu varlığın maddi belirtileri olarak ekonomi, devlet, siyaset ve toplum temelinde gerçekleşmektedir. Fakat toplum ve devlet kavramları kendi varlıkları dışında eşitsiz bir örgütlenme tabanında var oldukları için bozulmuş bir hayat ve dünya oluşturmaktadır. İnsan gerçekliği tersine çevirerek meydana getirdiği dünyanın sürekliliğini sağlamak adına dinin üretim sürecini bir ideoloji olarak gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Neticede üretilmiş din aracılığıyla insanın benlik bilincinden uzak yeni bir dünya kurulmaktadır. Marx, direk dinin kendisini değil din vasıtasıyla meydana gelmiş bu dünyanın varlığına karşı çıkmaktadır. Bu dünya ile savaşmak gerekliliğini kendi cümleleri ile “Hegelci Hukuk Felsefesine Eleştiri” eserinin giriş kısmında ilk kez şöyle ifade etmektedir:

“Din bu dünyanın genel teorisini, onun ansiklopedik özetleme kitabını, onun halksal biçimdeki mantığını, onun tinselci point d’honneur’ünü (onur sorununu) kendinden geçmesini, ahlaksal onaylanmasını, görkemli tamamlayıcısını teselli ve aklanmasının evrensel temelini oluşturuyor, çünkü insansal öz gerçek gerçekliğe sahip bulunmuyor. Öyleyse dine karşı savaşım vermek, dolaylı olarak dinin tinsel aromasını oluşturduğu dünyaya karşı savaşım vermek anlamına geliyor.”²⁵

Marx, dini sosyal yapıyı belirten bir yapı şeklinde görmüştür. Burjuvaların dini, çalışan sınıfını ezmek için kullandığına ve bu işçi sınıfının da dinde farklı amaçlar arayarak bu durumu telafi ettiğine inanmıştır ve dinin yok olacağını düşünmüştür.²⁶ Marx’ın din dışı eleştirisinin temelinde dini insanın inşa ettiği, dinin insanı inşa etmediği görüşü bulunmaktadır. Dinin temel itibarıyla insani nitelik taşıdığını belirterek insan eseri olduğunu iddia etmektedir. Ona göre din, insanın henüz ortaya çıkmamış veya hemen kaybedilmiş olan öz bilinci ve duygusudur. Dolayısıyla Tanrı’nın varlığı ve gücü de göz ardı edilmelidir.²⁷

Marx, dinin politik ve ekonomik anlamda sosyal hayatın gerçekliğini değiştirdiği gibi insanın psikolojik dünyasında da aynı fonksiyona sahip olduğunu savunmaktadır. Bunun sebebi ise insanın doğası ve varlığına aykırı olarak eşitsiz bir şekilde örgütlenmiş toplum ve devlet yaşamında insanın kaçınılmaz olarak karşı karşıya kalacağı duygusal hayal kırıklığı, ümitsizlik ve acı

²⁴ Karl Marx, *Hegel’in hukuk felsefesinin eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, (2009), s.192

²⁵ Karl Marx, *Hegel’in hukuk felsefesinin eleştirisi*, çev. Kenan Somer, s.192

²⁶ Inger Furseth- Pal Repstad, *Çağdaş Sosyologların Toplum ve Din Görüşleri*, çev. Ömer Faruk Darende- Abdulvahap Taştan (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2023), 15.

²⁷ Süleyman Dinçer- Berk Can Dağdelen, “Karl Marx’ın Din Toplum Bağlamındaki Eleştirel Sosyal Teorilerine İslami Eleştiri”, *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 9/24 (2020), 335-336.

duymaktır. Bundan dolayı insan hayatın bu acımasızlıkları karşısında psikolojik bir sığınak arar ve kendine korunaklı tinsel bir dünya yaratarak dini bu amaç için kullanır. Fakat Marx insanların bu tutum ve yönelişini iki özelliğe değerlendirir. İlki dini sıkıntı ve üzüntü hali, aslında gerçekten olan bir problemin dışavurumu iken ikincisi sıkıntı ve sorunun varlığı karşısında tepkisiz protesto özelliği taşır.²⁸ Fakat reel sıkıntının sessiz bir protesto ile karşılanması bireyleri yanıltıcı ve aldatıcı bir mutluluk duygusuna sevk eder. Çünkü kişilerin gerçek manada karşılaştığı ve maddi boyutları belirgin bir sorunu değiştirmek için çaba sarfetmesi gerekir. Ancak dinin meydana geldiği tinsel bir dünyada bu sorunları atlatmak için göstereceği çaba yine insan üretimi din tarafından engellenmektedir. Fakat Marx kişinin bu aldatıcı mutluluk duygusundan kurtularak gerçek mutluluk duygusuna erişmesi gerektiği görüşündedir. Bunu başarmanın yolu ise bireylerin kendi yaşamları üzerindeki yanılsamalardan vazgeçerek bu yanılsamayı geçersiz kılacak yeni bir dünya inşa etmek için mücadele etmektir. Bunu gerçekleştiremediği takdirde yaşamını aydınlatıldığını düşündüğü dinin tinsel atmosferinde varlığının gerçek amacına muhalif bir biçimde yaşamını sürdürecektir. Marx'ın yaklaşımında dinin görünürde pozitif ancak içeriğinde yine negatif bir fonksiyona sahip olduğu farklı alan, Batı tarihinde gerçekleşmiş olan reform hareketleridir.²⁹ Marx reformu Almanya'nın devrimi olarak tanımlar ve bu devrimin rahiplerin beyninde gerçekleştiğini belirtir.³⁰ Reformun dinin doğası ve sosyal rolüne yönelik dönüştürücü etkisi bulunmaktadır. Marx'a göre bu dönüştürücü etki gerçek anlamda bir çözüm değilse de sorunun kendisinin doğru bir şekilde tanımlanmasını sağlamıştır.

Marx'ın bir diğer din yaklaşımı da Alman Yahudilerinin özgürleşmesi üzerine gerçekleştirdiği din, devlet ve sivil toplum ilişkileri hakkındaki görüşleridir. Marx, ilk olarak Yahudi sorununun özelliğinin Yahudilerin yaşadıkları ülkelere göre değişkenlik gösterdiğini belirtmektedir.³¹ Örneğin bu sorun Almanya'da "teolojik", Fransa'da "anayasalcılık" ve Kuzey Amerika'da ise "seküler" bir özellik ile ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bauer sorunu daha çok teolojik bir çerçevede ele alırken, Marx bu yaklaşımı aşarak konuyu seküler bir düzlemde değerlendirmektedir; yani din ile devlet arasındaki ilişkiyi birbirinden ayırarak, bağımsız iki alan olarak konumlandırmaktadır. Genel anlamda Yahudilerin ve dahi diğer bütün din mensuplarının özgürlüğe kavuşmasını, devletin dinden bağımsızlaşması ile mümkün görmektedir. Çünkü önce devleti özgürleşirse kişinin özgürleşmesinin daha kolay olacağı düşüncesindedir. Fakat devletin

²⁸ İbrahim Yenen, Klasik sosyal kuram ve din: Karl Marx ve Emile Durkheim'in din yaklaşımları, s.750.

²⁹ İbrahim Yenen, "Klasik Sosyal Kuram ve Din: Karl Marx ve Emile Durkheim'in Din Yaklaşımları", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4/7 (2022), 751.

³⁰ Karl Marx- Friedrichs Engels, *Din Üzerine*, çev. Murat Belge (Ankara, 2021), 43.

³¹ Yenen, "Klasik Sosyal Kuram ve Din: Karl Marx ve Emile Durkheim'in Din Yaklaşımları", 751.

kendini özgürleştirilmesi ilk adım olsa dahi bu anlamda yeterli değildir. Bireyin bunu tam olarak gerçekleştirebilmesi için bireysel dünyasında da dinden bağımsız bir şekilde yaşamayı başarması gerekmektedir. Marx, kişinin dinden politik olarak özgürleşmesinin, dinin kamu hukukundan özel hukuk alanına doğru çekilmesiyle mümkün olduğu kanaatindedir. Böylece din, devletin uygulama alanı dışına çıkıp bireylerin ortak yaşam alanı olarak sivil toplumun ve bireysel yaşam alanı olarak da özel hayatın sınırlarında kalacaktır.³² Fakat bu durumda insanın dinden özgürleşmesini ifade eden “yurttaş” kimliği ile dini bağlılığın nişanesi olan “dindar” kimliği arasında bir çelişki yaşanması muhtemeldir. Bundan dolayı Marx, uzun süreçte bu zıtlığın çözülmesi için devletin “dinin kaldırılmasına dinin yok edilmesine dek ilerlemesi”³³ gerektiği görüşündedir.

2.3. “Din Halkın Afyonudur” Sözü’nün Tahlili

Marx’ın bu sözü genellikle yanlış anlaşılıp farklı anlamlara çekilmektedir. Marx’ın bu sözü aslında bireylerin dine neden sıkı sıkıya sarıldığına bir cevap niteliğindedir. Ancak bu sözü anlayabilmek için Marx’ın felsefesinin temelini oluşturan “altyapı”, “üstyapı”, “yabancılaşma” ve “sınıf çatışması” gibi kavramların bilinmesi gerektiğini iddia etmektedir. Bundan dolayı öncelikle bu konudaki yanlış örnekleri görmemiz gerekir. Akabinde onun temel kavramları çerçevesinde dinin Marx açısından neye karşılık geldiğini açıklayacağız. Ama öncesinde afyon kelimesini inceleyeceğiz.

Afyon, haşhaş bitkisinden elde edilen, çok sık kullanıldığında sağlığa zarar veren aşırı miktarda kullanıldığında öldürecek kadar zehirli olan güçlü bir uyuşturucudur. Afyon ve afyondan yapılan ilaçların tümü bağımlılık yaratan maddelerdir. Bu tür uyuşturucuyu çok kullanan kişiler zamanla onsuz yapamayacak duruma dahi gelebilirler. Marx “afyon” kelimesini kullanmasının nedeni olarak, dinin burjuvalar tarafından bireyleri sömürmek için kullanıldığı fikri oldukça yaygındır. Bunun yanı sıra afyon kelimesini Marx’ın kullandığı biçimde Marx’tan çok daha önce de kullanmış olan filozoflar bulunmaktadır. Gollwitzer, bu anlamda üç filozofun görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

1. Paul Henri Thiry d’Holbach (1723-1789): “Din, insanları coşku ile sarhoş eden bir sanattır.” (1761).
2. Bruno Bauer (1809-1882): “Dinin afyonvari etkisi...” (1841).
3. Heinrich Heine (1797-1856): “Afyon da bir dindir... İnsanların hayal edemeyeceği kadar afyon ile din arasında bir akrabalık bağı vardır.” (1840).

³² Karl Marx, *Yabudi Sorunu* (Ankara: Sol Yayınları, 1997), 20.

³³ Marx, *Yabudi Sorunu*, 20.

Marx'a göre, insanları hakiki güçlerine (kapasitelerine) döndürmek için onları kör eden ve burjuva tarafından çektiği sıkıntıları unutturmak adına onlara afyon olarak verilen dinden insanların kendini kurtarması gerekir.³⁴

Bu cahilliğin temelini oluşturan ise yanlış dini inanışlardır. Çarpık düzenin korunmasında ve insanların haksızlığa boyun eğişinde, bu dini inanışın büyük etkisi vardır. Zaten sosyalist bakışa göre din afyondur.³⁵

Ama sonra öldürücü darbe gelir: "Halkın afyonudur" (...) Esaslı sosyal kusurlara aldatici bir çözüm olarak dinin varlığı sona ererken; komünizmde illüzyona [dine] ihtiyaç olmayacaktır.

Hangi din afyondur? Hâkim sınıfların elindeki dini, [Ali] Şeriatı "şirk dini" olarak adlandırmakta; şirk dinini ezilen ve sömürülen kitlelerin zihnini felç eden bir afyondur, şeklinde değerlendirmektedir.³⁶

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Marx ve din kavramları bir araya geldiği zaman anlaşılan belli başlı düşünceler var. Bu düşünceler Marx'ın dini bir uyuşturucu olarak gördüğü, burjuva sınıfının dini kullandığı ve işçilerin bu durumdan kurtulması için dinin yok olmasını istediğidir. Fakat Marx aslında böyle bir şeyi iddia etmemektedir. Bu noktada Marx'ın bu söz bağlamında söylemek istediğini daha iyi açıklayabilmek için bu sözü kullandığı pasaja bakabiliriz:

*"Dinsel ıstırap, aynı zamanda, gerçek acının ifadesi ve gerçek acıya karşı bir protestodur. Din tıpkı ruhsuz bir anın ruhu olması gibi, [kapitalizmin altında] ezilen insanın içli ezgisini ve ıssız bir dünyanın kalbini oluşturur. Halkın afyonudur. Halkın hayali mutluluğu olan dinin ortadan kalkmasını istemek, onların gerçek mutluluğunu talep etmektir. Onları durumlarıyla ilgili yanılsamalarından vazgeçmeye çağırmak, aslında onları yanılsama gerektiren o durumdan vazgeçmeye çağırmaktır. Dinin eleştirisi, bu nedenle, dinin bir hale olduğu çile içindeki dünyanın eleştirisidir."*³⁷

Herkes tarafından bilinen bu paragrafta Marx dini açık bir şekilde afyon olarak ifade etmiştir. Fakat paragrafın geri kalanında, Marx'ın tarih felsefesiyle birleştirilmediğinde sanki dinin "burjuvalar tarafından halkı sömürmek için kullanılan bir fonksiyon" olduğu düşünülmektedir. Halbuki Marx'ın buradaki ifadeleri gerçek dışı olan iddiaların uzağındadır. Marx kendi fikrinde

³⁴ Armend Crnovrsanin, *Sekülerleşmenin Sonu mu? Peter Berger ve Bosna-Hersek Örneğinde Sekülerleşmenin Sonu Tartışması* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 8.

³⁵ Musa Bozkurt, *Muzaffer Hacıhasanoğlu Hayatı, Sanatı ve Eserleri* (Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 69.

³⁶ Şaban Ali Düzgün, "Sol İlahiyat: Dinin Sol Yorumunun İmkânı, Riskleri ve Sınırları", *Kelam Araştırmaları* 12/2 (2014), 9.

³⁷ Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesi Eleştirisi*, 192.

dini bir sebep değil sonuç olarak görür. Aydınlanma filozofları dini başka tarihsel süreç, olay ve kültürel değişimlerin ortaya çıkmasının sebebi olarak görürken Marx dinin başka süreçlerin bir neticesi olduğunu düşünüyordu. Kapitalistlerin dini kullanmamasına rağmen din, kapitalizmin meydana getirdiği durum neticesinde işçilerin sığınağı haline gelmiştir. Genelde bilinenin tam tersine “Halkın afyonudur” ifadesi, kapitalistlerin işçileri sömürmek için dini kullandıklarını ifade etmemektedir. Cümlelerin ortaya koyduğu düşünce, işçilerin kapitalistlerin sebep olduğu acıyı geçirmek için dini bir “ağrı kesici/dindirici” olarak kullandığıdır. Burada esas problem dinin var olmasını mecbur kılan, kapitalizmdir. Bundan dolayı dinin değil, dinin var olmasını mecbur kılan kapitalizm yani “çile içindeki dünyanın eleştirisi” ne ihtiyaç vardır.

Ekonomik düzenin yıkılışıyla oluşan ekonomik yabancılaşmada dine duyulan ihtiyacın devam ettiği düşüncesindeydi. Üretim süreci kırsal alanlardan kentsel alanlara doğru geçmiştir. Köleler ücretli emekçiler haline gelmiş ve topraklarından çıkmak durumunda kalmışlar. Karmaşık iş bölümü üzerine kurulmuş olan kapitalist üretim sistemi içinde “çaresizlik” ve “aşırı ümitsizlik”le çalışmaya başlayacak işçiler yoğun çalışma sürecine ve işlerinin ürününe yabancılaşacaklar. Yabancılaşma terimi emeğin sahibinin emeğin ürünü karşısındaki durumu için kullanılmaktadır. İşçinin ürüne yabancılaşması sadece emeğinin nesneleşmesi değil, aynı anda o nesnenin emeğin sahibinden bağımsız yabancı bir şey olarak var olması demektir ve onun karşısında kendi başına düşmanca ve yabancı bir şey olarak çıkması anlamına gelmektedir. Geleceğe dair umutsuzluk hissi ile toplumdan ve hatta bireyin kendisinden uzaklaşma/yabancılaşma hissi yaşamın gerçeği haline gelecektir. Bu düşünce ile paralel olarak da insanların maddi koşullarının değişmesine bağlı olarak, dinin ve diğer metafizik öğretilerin hayattaki konumlarının da değişeceğini ve doğaüstü anlatıların gereksiz hale geleceğini düşünüyordu.³⁸

Bunlara ek olarak, Marx dinin veya dini duyguların tek başına değil, bir toplum üretimi olduğunu savunmaktadır. Yani burada dinin içinde bulunduğu toplumun maddi şartlarının bir sonucu olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Altyapıdaki değişimlerin dini inançları, uygulamaları, arzuları vb. şeyleri de değiştireceğini ifade etmekte ve farklı sosyal durumların farklı inançlar ve ritüeller meydana getireceğini öne sürmektedir. Bundan dolayı insanların faaliyetlerini anlayabilmek için tarih ve maddi faktörlerin üzerinde durulması gerektiğini savunmaktadır. Marx’ın bu ifadelerine baktığımızda, dini ortadan kaldırmak istediği anlaşılmamaktadır. Bu görüşün aksine Marx’ın eserlerinde din düşmanlığına veya dini yok etme arzusuna yer verilmemiştir. Onun öncelikli amacı din veya metafizikle alakalı değildir; Comte’tan ve Simon’dan

³⁸ Közleme, “Sosyal Gereklik Açısından Toplum Biliminin Öncü ve Kurucu Babalarının Din Anlayışı”, 865-866.

ayrılan en belirgin özelliği felsefesinde dinin bir "sebebe" değil "sonuç" olmasıdır. Bundan dolayı kişinin kendisine yabancılaşmasına sebebiyet veren durumlar ortadan kalktığına dine de ihtiyaç kalmayacağı sonucuna varmaktadır. Marx, dogmalar ve metafizik kaynaklara dayanan dini inanç ve ritüellerin komünist bir devrimle yok olacağını düşünse de dinin ortadan kaldırılması onun felsefesinin temel taşıını oluşturmamaktadır.³⁹ Marx'ın bir sözüyle bu konuyu noktalayabiliriz: *"Ancak komünizm, ebedi hakikatleri ortadan kaldırır, onları yeni bir temel üzerine inşa etmek yerine tüm dini ve ahlaki öğretileri ortadan kaldırır; bu nedenler, tüm geçmiş tarihsel deneyimlerle çelişir."*⁴⁰

3. Bulgular

3.1. Katılımcıların Din ile İlgili Görüşleri

Araştırmamıza dahil olan katılımcılara ilk olarak "Din sizin için ne kadar önemlidir? Hayatınızı şekillendirir mi?" şeklinde bir soru yönelttik. Bu soruyu sormamızdaki temel sebep, katılımcıların din ile ilgili düşüncelerini ve hayatlarında dine ne kadar önem verdiklerini analiz etmektir. İlk sorumuza verile cevaplar kişilerin dini ne kadar önemseydiğini ve hayatlarına ne derecede aksettirdiğini anlamamızı sağlayacak. Eğer dine önem verip hayatlarını din ile şekillendiriyorlarsa iş hayatlarında karşı karşıya kaldıkları durumlara vereceği tepkiler daha farklı olacaktır.

Bu soruya 12 katılımcının hepsi, dinin onlar için çok önemli olduğunu, hayatlarını şekillendirmede en büyük rolü dinlerine önem vermelerinin olduğunu, Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak hayatımıza daha kolay yön verebileceğimizi belirtmişlerdir. Soruyu yönelttiğimiz katılımcılar İslam dinine inanan ve dine yönelik kişiler olduğundan bu cevapları aldık. Dinine önem verdiğini söyleyen birkaç katılımcımızın cevaplarına yer vermek yerinde olacaktır. İlk katılımcımız K1 [Erkek-40] dinin doğru ve yanlış ayırt etmede, İslamiyet'i daha kolay anlamada dinin önemli olduğunu belirterek bunun yanı sıra cevabında şu ifadelere yer vermiştir: "Din benim için ve Müslümanlar için önemlidir. Çünkü Müslümanlığı yaşamakta, İslamiyet'i yaşamakta, helali haramı ayırt etmekte ve doğruyu yanlış bilmekte din önemlidir. Hayatımızda ise eğer bunları doğru yapabilirsek önce kendimizi sonra ailemizle ve çocuklarımızla hayatımızı güzel yaşamamıza vesile olur".

Bir diğer katılımcımız ise K7 [Kadın-29] tesettürünü tam anlamıyla uygulayamasa bile dinin kendisi ve hayatı için önemli olduğunu ifade ederek cevabını şu şekilde veriyor: "Din benim için çok önemlidir. İnsan olarak aciz biri varlığız. İlahi adaletin olduğunu bilmek ve buna inanmak

³⁹ Volkan Ertit, "Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din", *Akademik Hassasiyetler* 7/14 (2020), 15.

⁴⁰ Karl Marx- Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Celal Üster- Nur Deriş (Can Yayınları, ts.), 74.

insana ilk huzur veriyor, bu yüzden ki dinimiz bizim için çok önemlidir, evet hayatımı şekillendirir. Örneğin yaşam tarzımı tesettürlü bir bayanım inançlarım gereği. Çoğu şeyi de buna göre belirliyorum. Dörtörtlük uygulayamasam da elimden geleni yapmaya çalışıyorum”.

K6 ve K8 cevaplarında şu ifadeleri kullanarak düşüncelerini dile getirdiler: K6 [Erkek-46] “Din nefes kadar önemli. Nefes alamazsan bu dünyada yaşayamazsın. Dini yaşamazsan da ahiretini kurtaramazsın. Bu yüzden din hayatımızı da şekillendirir.” K8 [Erkek-43] “Din benim için hayatımı şekillendiren yegâne kurtarıcımdır. Hayatıma hem şekil hem de yön verir. Neyi ne şekilde yapmam gerektiğine dinimiz karar verir. Bende o şekilde yapmaya çalışırım”.

3.2. Katılımcıların İş Hayatları

Katılımcılarımıza ikinci olarak “Ne kadar süredir fabrikada çalışıyorsunuz? Niye fabrikada çalışmaya başladınız?” şeklinde bir soru yönelttik. Yaptığımız gözlemler neticesinde katılımcılardan erkek olanlar ailesini geçindirmek için, bayan olanlar ise eşlerine destek olabilmek adına çalışmaya başlamışlar. Fabrikada çalışma sebepleri konusunda da bazılarının yaşadıkları yerde çalışabilecekleri bir yer olmaması, bazılarının ise eğitim durumlarından dolayı fabrikada çalışmaya başladığını gözlemledik. Mülakatı gerçekleştirdiğimiz kişilerin 10 tanesi uzun yıllardır fabrikada çalışmakta yalnızca iki katılımcı yakın zamanda işe başlamış. Bu soruya verilen birkaç cevabı zikretmek istiyoruz.

Katılımcılarımızdan K7 [Kadın-29] cevabında “İki senedir fabrikada çalışıyorum normalde ev hanımıydım; iki tane kızım var onlarla ilgileniyordum fakat son iki yıldır ağırlaşan ekonomik şartlarından dolayı işe başlamak durumunda kaldım.” ifadelerine yer vermiştir. Burada da görebileceğimiz gibi kişiler yaşadıkları ekonomik sıkıntıdan dolayı çalışmayı tercih etmeye başlamışlardır.

Katılımcılarımızdan K3 [Erkek-48] cevabında “26 yıldır çalışıyorum. Memleketimde iş imkânı olmadığı için geldim ve tanıdığım birinin vesilesi ile fabrikada çalışmaya başladım.” ifadelerini kullandı. Bu katılımcımızdan da anlayabileceğimiz gibi yaşanan yer iş imkânı konusunda yetersiz kaldığında insanlar tanıdıkları vasıtasıyla iş göçü gerçekleştirip yaşamlarını idame ettirebilecekleri bir işe sahip olmaya çalışıyorlar.

Katılımcılarımızın hepsi aynı şekilde eğitim durumlarından dolayı da fabrikalara girip burada iş öğrenerek iş hayatlarına burada devam etmek durumunda kalmışlardır. Katılımcılarımızdan K1 ve K2 de eğitim durumlarından dolayı fabrikalara girip burada iş öğrendikleri için orada kalmaya devam etmişler ve sorumuza şu şekilde cevap vermişlerdir: K1

[Erkek-40] "27 senedir fabrikalar da çalışıyorum fabrikada çalışmamın sebebi ise bir meslek sahibi olmadığım ve elimden başka bir şey gelmediği için fabrikalarda çalışmayı seçtim." şeklinde kendini ifade etmiştir. K2 [Erkek-45] "7 senedir fabrikada çalışıyorum, okumadım ve bir yerden ekmek paramı kazanmam aileme bakmam gerekiyordu." ifadelerini kullanmıştır.

Bu durumların yanı sıra aile büyüklerinden dolayı fabrikada çalışmaya başlamış olan katılımcılarımız da mevcut. Aileler fabrikayı kesin çalışma imkânı olarak gördüklerinden dolayı çocuklarını buraya yönlendirerek burada bir iş öğrenerek hayatlarını burada devam ettirmelerini sağlamışlardır. K11 [Erkek-45] şu şekilde cevap vermiştir: "30 yıldır fabrikada çalışıyorum, erken yaşta büyüklerimin de fabrikada çalışmasından dolayı onların yönlendirmesiyle çalışmaya başladım ve hayatımı idame ettirebilmek için orada çalışıyorum."

3.3. Katılımcıların İş Konusundaki Memnuniyetleri

Mülakatımıza katılan katılımcılara üçüncü olarak şöyle bir soru yönlendirdik: "Fabrikada çalışmaktan memnun musunuz? Başkalarına tavsiye edecek olursanız kolaylıkları-zorlukları nelerdir?". Bu soruyu katılımcılarımıza sormamızdaki amaç işlerinden ne derece memnun olduklarını ve memnuniyetlerine bağlı olarak bu işi tercih edecek olan insanlara tavsiye edip etmeyecekleri, hangi konularda zorlanacaklarını ve kolaylık yaşayacaklarını işin içinde olan kişilerden öğrenerek gözlemlerde bulunmaktır. Katılımcılarımızın ifadelerinden bu konuda farklı görüşleri olduğunu görebiliyoruz. Bazıları fabrikada çalıştıkları bölümden dolayı çok yorucu bir iş olduğunu, vücut açısından yorulduklarını bu sebeplerden dolayı ailelerine vakit ayıramadıklarını belirtmişlerdir. Aynı zamanda işlerinden dolayı belirli bir yaştan sonra kendilerinde belli başlı hastalıkların meydana geldiğini belirten katılımcılarımızda mevcut. İşe başladıklarında genç olduklarından dolayı herhangi bir sağlık problemi oluşmayan kişilerin 35-40 yaşından sonra aynı tempoda çalışmaya devam ettiğinde vücudun bu tempoyu kaldırmamasına bağlı olarak belirli sağlık problemleri oluşmaya başlamaktadır. Bu görüşlerin yanı sıra katılımcılarımızdan bazıları da çalıştıkları bölüm ağır bir tempo gerektirmediğinden dolayı çok yorulmadıklarını ve işlerinden memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Bu soruya katılımcılarımızın verdiği bazı cevaplara değinmek yerinde olacaktır.

Katılımcılarımızdan bazıları fabrikada çalışmaktan memnun olduklarını belirterek cevaplarında şu ifadelere yer vermiştir: K1[Erkek-40] "İşimden memnunum ve severek yapıyorum. Portif operatörlüğü yaptığım için çok yorulmuyorum bunun için başkalarına da bu işe tavsiye edebilirim." K3 [Erkek-48] "Hem memnunum hem de mecburum. Tavsiye edecek olsam fabrikada çalışmanın kolay yönü yok birçok zorluğu var. Sana karşı kötü davranan ve emeğini

sömürmeye çalışan yöneticiye evine ekmek götürebilmek için sabretmen gibi.” K4 [Kadın-49] “Evet memnunum. Her ay düzenli bir şekilde maaş almak, hafta sonu tatil olması. Zorlukları: Sürekli durmadan çalışmak, her istediğinde izin alamamak.” K9 [Erkek-69] “Fabrikada çalışmaktan memnunum. İşin kolaylıkları eğer işinizi severek yapıyorsanız çok rahat edebilirsiniz, işin zorluğu olarak da emir altında bulunmaya alışık olmayan birini zorlayabilir.”

K2, K7 ve K8 ise çalıştıkları fabrikadan memnun olmadıklarını dile getirerek sorumuza şu şekilde cevap vermişlerdir: K2 [Erkek-45] “Fabrikada çalışmaktan memnun değilim, vücut olarak yoruluyorum aileme az vakit ayırabiliyorum. İyi yönleri ise saatli bir işimin olması.” K7 [Kadın-29] “şartlar çok ağır tavsiye etmem açıkçası. Fabrikada çalışıyorsanız alın terinizin karşılığını alamazsınız. Benim tek tavsiyem insanların okuyup kendi ayakları üzerinde durması bir meslek sahibi olması bir fabrika ortamında değil daha iyi şartlarda çalışması.” K8 [Erkek-43] “Benim çalıştığım bölüm üzerine konuşacak olursam. Cevabım kesinlikle hayır. Başkasına tavsiye konusuna gelince düzenli bir maaşım olsun istiyorsa tamam. Ama yeteneği varsa ve bu yeteneği kullanabilecek kabiliyete sahipse hayır derdim.”

K11 [Erkek-45] ise sorumuza cevap olarak kararsız olduklarını, fabrikada çalışmaktan ne memnun ne de memnun değilim diye bir şey söyleyemem şeklinde cevaplar vermiştir: “Orada çalışmaya başlamak durumunda kaldım ve orada öğrendiğim işle devam ettim. Hayatımı devam ettirebilmek için çalışmaya başladığımdan ötürü memnunum veya memnun değilim diyemem. Başkasına tavsiye edecek olursam hayatta her yerde zorluk var fakat bu işin zorluğu emredilen her işin yapılması durumunda olmak, kolaylığı ise işini gereğince yaparsan karşılığında aileni kimseye muhtaç etmeden yaşayabiliyorsun.”

3.4. Katılımcılara Göre Kader Tanımı

Katılımcılarımızın kaderle ilgili görüşlerini analiz edebilmek adına dördüncü soru olarak şu soruyu yönelttik “Sizce kader ne demektir? Örneğin sizin fabrikada çalışıyor olmanız bir kader midir?” Bu soruyla dine önem veren katılımcılarımızın kader anlayışını ve yaşamlarında gerçekleşen durumları kadere bağlayıp bağlamadıklarını gözlemlemeye çalıştık. Kader kişiler açısından anlamı en çok tartışılan kelimeler arasındadır. Sözlükte alın yazısı anlamına gelen kelime TDV ansiklopedisinde “Allah’ın nesneleri ve olayları özellikle sorumluluk doğuran beşerî fiilleri, ezelde planlayıp zamanı gelince yaratması” şekline tanımlanmıştır.⁴¹

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001).

Katılımcılarımız kader tanımlarını hemen hemen buna benzer yaptılar. Fakat fabrikada çalışmalarının kader olması konusunda iki katılımcımız farklı ifadelerde bulundular. Bir katılımcımız cevabında K3 [Erkek-48] "Kader bizim tercihimizin sonucudur. Fabrikada çalışmayı ben tercih ettim ama bu yine de benim kaderim." ifadelerine yer vermiştir. Diğer katılımcımız K8 [Erkek-43] ise sorumuza şöyle cevap vermiştir: "Bence kader Allah Teâlâ'nın bizim hakkımızda dilediği şekilde yaşamamızdır. Örnek verecek olursak bir iş yapmak istiyorum ama her defasında olumsuz şekilde sonuçlanıyor. Buna rıza göstermek kaderdir benim için. Fabrika da çalışıyor olmam ise tamamen tercih meselesi kaderle alakası yok."

Kalan katılımcılarımız ise fabrikada çalıştıklarının kader olduğunu belirtmişlerdir. Bu şekilde verilen cevapların birkaç tanesine yer verebiliriz. K11 [Erkek-45] "Kader alın yazısıdır. Elimizde yaşayacaklarımızı değiştirme ihtimalimiz var fakat bunu da Allah biliyor. Benim fabrikada çalışıyor olmam da bir kaderdir." K1 [Erkek-40] "Kader doğduğumuz zamandan itibaren yaşadığımız zaman sürecinde cenabı Hakk'ın bizim için uyguladığı iyi ya da kötü yaşam ve neler ile karşılaşacağımız şeylerdir fabrikada çalışıyor olmam da bir kaderdir." K2 [Erkek-45] "Kader Allah katında belirlenen yaşamam gereken kavramdır. Fabrikada işe başlamam da kadere dahildir diye düşünüyorum hayatta her şey şans eseri yaşanmaz."

3.5. Fabrikalarda Karşılaşılan Haksızlıklar

Katılımcılarımıza beşinci olarak "Fabrikada çalışan birisi ne tür haksızlıklarla karşılaşacaktır?" şeklinde bir soru yönelttik. Çünkü gözlemlerimize göre fabrikaların çalışma ortamında çalışanlar belirli haksızlıklara uğramaktadırlar. Emek verdikleri işlerde karşılığını almak isteyen çalışanlar, işverenlerin onlardan faydalanma ve emeklerini sömürme durumuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu şekilde çalışanlarının emeklerini sömürmeyen fabrikalar olsa bile bunların sayısı genele bakıldığında daha az olduğu kanaatindeyiz. Genel itibariyle sorumuza verilen cevapları gözlemlediğimizde fabrikada çalışanlar emeklerinin karşılığını alamamakla, mesai ücretlerinin verilmemesiyle, izinlerini istedikleri gibi kullanamamakla, işi bilmeyen kişilerin kendisine emir vermesiyle ve iş yerlerinde oluşan liyakatsizliklerle karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılarımızın hepsi çalıştığı fabrikada haksızlığa uğramış, uğradıkları haksızlıkları şu şekilde ifade etmişlerdir.

K11 [Erkek-45]: "Fabrikadaki yetkili kişinin tanıdık, eş, dost, akrabaya normal bir işçiden farklı muamele göstermesi, işi sana yaptırıp karşılığındaki ücreti kendi tanıdığı işi yapmışçasına ona vermesi, bunun aksine tanıdıkları kişiler tarafından hata yapıldığında bu hatanın alt tabakadaki işçiye mal edilmesi." Bu katılımcımızın cevabından da göreceğimiz üzere işverenler işi bilmeseler

dahi tanıdıkları kişileri işe alarak işi bilenlerden üstte tutup diğer çalışanları daha alt kademede tutmaktadır. Bu şekilde işini hakkıyla yapıp emeğinin karşılığını almak isteyen kişiler bu sebeplerden dolayı alamamaktadırlar. Bu durumu yaşayıp benzer cevaplar veren K6 ve K8' in cevapları da şu şekilde: K6 [Erkek-46] cevabında “İşini bilmeyen yöneticiler, hak etmediği yerlere gelen insanların kendini farklı görüp, seni küçümseyip ezmeye çalışması gibi haksızlıklarla karşılaşacaktır.” ifadelerine yer verirken, K8 [Erkek-43] ise cevabında şu sözlere yer vermiştir: “Liyakatin olmadığı. Hak edenin değil, adamcılığın olduğu bir yer. (Her yer bu şekilde sadece fabrika ile kısıtlamamak lazım.)” Diğer katılımcılarımızın da cevaplarından söz etmek yerinde olacaktır.

K1 [Erkek-40] uzmanlık ayırt etmeksizin her departmanda çalıştırılabileceğinden söz etmiştir: “Her türlü haksızlıkla karşılaşabilir. Örneğin bir mesleğin olmadığı için her işi yapmak zorunda kalabilirsin bu durumda itiraz etme hakkında pek bulunmamaktadır.”; K3 [Erkek-48] ise şu haksızlıkları dile getirmiştir: “İş dağılımı, maaşların düşük olması ve yöneticilerin yaptığı haksızlıklar gibi birçok çalışma alanında yaşanan haksızlıklarla fabrikada da karşılaşacaktır.”

3.6. Katılımcıların Maruz Kaldığı Haksızlıklar

Katılımcılarımıza altıncı ve son soru olarak “Siz haksızlığa maruz kalıyor musunuz? Örnek verir misiniz?” şeklinde bir soru yönelttik. Bu soruyu sormamızın nedeni katılımcılarımız haksızlığa maruz kalıyorsa eğer ne tür haksızlıklarla yüz yüze olduklarını öğrenebilmek. Bu soruya cevap olarak katılımcılarımızdan bazıları haksızlığa maruz kalmadıklarını ifade ederken, büyük çoğunluğu ise haksızlığa maruz kaldıklarını belirtmiştir. Bu haksızlıkların sebebi olarak ise katılımcılarımızın bir önceki soruya verdikleri cevapları neden olarak sayabiliriz. İşverenlerin bu konudaki tutumları çalışanların haksızlığa maruz kalmasının en büyük etkeni olarak karşımıza çıkmaktadır. İşverenler kendi kurallarını oluşturup çalışanlarını zor durumda bırakmasa, herkese eşit ve adaletli davranırsa bu tür sorunlar ortaya çıkmayabilir. Katılımcılarımızdan kimisi çalıştıkları yerde hiç haksızlığa maruz kalmadıklarını belirtmişlerdir. K5 [Erkek-52] ise bu konuda net bir cevap verememiştir: “Uğrayıp uğramadığımı bilemiyorum ama başkasının işi her şeyle karşı karşıya kalabilirsin.” K8 [Erkek-43] ise bu soruya şöyle cevap vermiştir: “Bu sorunun yöneticilere sorulması gerekir. Haksızlık yapıp yapmadıklarını en iyi onlar bilir.”

Kalan katılımcılarımızın hepsinin verdikleri cevaplar doğrultusunda haksızlığa maruz kaldığını gözlemledik. Bu cevaplardan birkaçına değinmek yerinde olacaktır. K2 [Erkek-45] “Evet maruz kalıyorum. Fabrikada çalışıyorum ve mesai ücretlerim sorunlu yatıyor, bayramlarda zorunlu mesaiye kalmak zorunda kalıyorum. Müdürler ve ustabaşları ne derse onu yapmak zorunda

kahıyoruz ve onların egoları altında ezildiğimiz oluyor." K6 [Erkek-46] "Tabi ki her insan haksızlığa maruz kalır. Sen çırpınırsın, koşarsın, çalışırsın ama diğer insan az çalışır şirin gözüdür haksızlığa uğrarsın. Hakkettiğini sen alamazsın diğeri yöneticilerin adamıdır torpil geçer o alır."

K10 [Kadın-35] "Ben haksızlığa maruz kaldığımı düşünüyorum. Örnek verecek olursam asgari ücretin altında maaş alıyorum ve bunun çok büyük bir haksızlık olduğunu düşünüyorum."

K11 [Erkek-45] "Evet kaldım. Yıllarca aynı yerde çalıştım fakat emeğimin karşılığını fabrikada bulunan liyakatsizlikten dolayı olması gerektiği gibi alamadım. Bunun yanı sıra patron devlete verilmesi gereken gelir vergisini diğer fabrikalarda olduğu gibi kendisi ödemeyerek işçinin maaşından kesintiye sebep olmaktadır." K12 [Erkek-35] ise cevabında "Evet uğruyorum. Yaptığım işin ve verdiğim emeğin karşılığında az ücret aldığımı düşünüyorum bu da benim açımdan haksızlık." ifadelerine yer vermiştir.

Bu cevaplardan da anlaşılacağı üzere katılımcılarımızın çoğunluğu çalıştığı fabrikada aldıkları ücret konusunda, fabrika içerisindeki liyakatsizlik, zorunlu mesaiye bırakılıp ücretlerini alama gibi konularda haksızlıklara maruz kalıyor. Mülakat yaparken dikkatimizi çeken ise bu soruya cevap verirken haksızlığa maruz kalmış olan katılımcılarımızın bu durumdan çok muzdarip ve bıkmış bir halde olduklarıydı. Maalesef ki çalışıp evini geçindirmeye çalışanlar, işveren kişiler tarafından bu tarz haksızlıklara maruz bırakılıp sırf oradan maaş aldıklarından dolayı susmak durumunda kalıyorlar. Sorunun cevabından bağımsız olarak ise bu durumun onları hem fiziksel hem de psikolojik anlamda çok yorduğunu bunun üstesinden gelebilmek için ise Allah'a sığındıklarını, işlerini kolaylaştırması konusunda dua ettiklerini ifade etmişlerdir.

Sonuç ve Değerlendirme

Karl Marx'ın "Din Halkın Afyonudur" sözü bağlamında emek olgusunun tahlilini, Türkiye'nin farklı şehirlerinden, farklı demografik özelliklere sahip katılımcılar aracılığıyla incelediğimiz bu çalışmanın sonuçlarına göre din katılımcıların hayatını şekillendirmede ve emek olgusuna bakışta önemli bir unsurdur.

Dinin katılımcılar için ne kadar önemli olduğu ve hayatlarını şekillendirmekle ilgili soruya katılımcılarımızın tamamı dinin kendileri için çok önemli olduğunu, yaşamları için doğrunun yanlışın ne olduğunu öğrenmede en temel faktör olduğunu ve hayatlarını şekillendirmekte büyük bir rol oynadığını belirtmişlerdir. Buradan yola çıkarak dine önem veren kişiler hayatlarının her alanında dinin kurallarını ve gereklerini uygulayarak yaşamlarını buna göre idame ettirmişlerdir. Sadece özel hayatları için değil iş hayatlarında da bu gereklere yer vermektedirler.

Katılımcılarımıza fabrikada çalışmak konusundaki memnuniyetlerini ve başkalarına tavsiye edecek olursa işin kolaylıkları ve zorluklarını belirtmeleri ile ilgili soruyla kişilerin işlerinden memnuniyetlerinin çalışma mecburiyetlerine göre değiştiği kanaatine ulaştık. Eğer kişi eğitim durumundan dolayı, bulunduğu yerde çalışabileceği başka bir yer olmadığından fabrikada çalışıyorsa ve çalıştığı fabrikada ağır işler yapmasını gerektiren bir bölümde çalışıyorsa burada çalışmaktan memnun değil ve başkalarına bu işi zorluklarından dolayı tavsiye etmiyorlar. Tek kolay yönün buradan para kazanmak olduğunu görebiliyoruz. Ama işini orada öğrenen, elinden başka bir iş gelmediğinden dolayı öğrendiği işi yapan ve ağır işler gerektirmeyen bölümde çalışan kişiler burada çalışmaktan memnun durumdadır.

Dine önem veren katılımcılarımıza “kader” kavramının onlarca ne anlama geldiği ve fabrikada çalışmalarının onlar için bir kader olup olmadığıyla ilgili soruyla katılımcılarımızın kader anlayışının alın yazısı olduğu görüşüne vardık. Fakat katılımcılarımızdan bazıları fabrikada çalışmalarının kendi tercihleri olduğunu bundan dolayı kaderleri olmadığını belirterek yaptıkları kader tanımıyla çatışmışlardır.

Araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde, katılımcılarımıza fabrikada çalışabilecek kişilerin maruz kalabileceği durumları sorduk ve birçok haksızlıkla yüz yüze gelebilecekleri sonucuna vardık. İşverenler, işçilerin emeklerini sömürerek bunu istedikleri yön ve şekilde kullanıyorlar. Fakat bunun karşılığını herhangi bir ücret ödeme veya kademe yükseltme olarak yapmıyorlar. İşverenler çalışanların aldıkları ücretin karşılığında istedikleri her şeyi yapmaları gerektiğini savunuyorlar. Fakat bu haksızlığı, işverenlerin çalışanların emeğinin karşılığını vererek çözmesi gerekiyor.

Bunun akabinde katılımcılarımıza kendilerinin maruz kaldığı durumları sorarak yaşadıkları sıkıntıları analiz ettik. Almaları gereken ücretten daha az ücret aldıkları, iş yerlerinde liyakatle ilgili sorunlar olduğu, işverenlerin kendi tanıdıklarını, akraba ve arkadaşlarını işlerinin ehli olmasa dahi fabrikalarında üst kademelere yerleştirdiklerini ve bu durumların çalışıp emek veren kişileri, emeklerinin karşılığını alamadıklarından ve yaptıkları işin başkaları yapmış gibi gösterilmesinden dolayı büyük bir buhrana uğrattığı sonucuna ulaştık. Katılımcılarımız maruz kaldıkları bu haksızlıklar karşısında ise ailelerini geçindirebilmek ve para kazanmaya devam edebilmek için sabrederek susmayı tercih ediyorlar. Susmayıp haksızlığın karşısında sesini çıkaran kişiler ise ya istediklerini elde edemiyorlar ya da işveren tarafından işten çıkarılıyorlar. Bu durumun bu şekilde neticeleneceğini bilen çalışanlar ise bu haksızlıklara göz yummaya devam etmektedirler. İşverenler çalışanlarını mağdur etmemek ve çalıştıkları ortamda huzurlu olmalarını sağlamak adına yaşanan

olumsuz durumları ortadan kaldırmaya çalışmalıdır. Bu adımın hem işverenin hem de çalışanların bulundukları ortamı daha huzurlu ve çalışılabilir kılacağı kanaatine varmamız mümkün olacaktır.

Bütün bu sonuçlar nihayetinde yapmış olduğumuz bu çalışma belirli sınırlar çerçevesinde yapılmış bir çalışmadır. Bu yüzden araştırmamız sonucunda elde ettiğimiz bulgular fabrikada çalışan emekçiler üzerinden baktığımızda dinin halkın afyonu olup olmadığıyla alakalı fikir sunmakla birlikte bu yargının emekçiler üzerinde bir doğruluk payının olmadığı kanaatine varmamızı sağlamaktadır. Çünkü katılımcılarımız dine önem verseler dahi fabrikada çalışırken maruz kaldıkları durumlar konusunda geçim sağlama durumları olduğundan dolayı belirli bir tepki gösteremeyerek susmayı ve göz yummayı tercih etmektedirler. Ancak işten çıktıklarında almaları gereken tazminatı vermeyen işverene karşı ise göz yumarak susmak yerine haklarını savunmak için dava açarak tazminatlarını almaya çalışmaktadırlar. Verdikleri emeğin karşılığını almak için her türlü yolu denemektedirler. Tazminatını almak isteyen emekçiler haklarını ahirete bırakmazlar. İnsanlar dine önem vermekteler ancak söz konusu insanların bu dünyadaki hakları olduğunda adalete başvurumaktadırlar. Bu söze bu bakış açısıyla bakıldığında dinin halkın afyonu olmadığı sonucu ile karşılaşılacaktır.

Kaynakça

- Beer, Max. *Karl Marx*. çev. Sevinç Kayır. Maya Kitap, 1. Basım, 2019.
- Bozkurt, Musa. *Muzafer Hacıbasanoğlu Hayatı, Sanatı ve Eserleri*. Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Crnovrsanin, Armend. *Sekülerleşmenin Sonu mu? Peter Berger ve Bosna-Hersek Örneğinde Sekülerleşmenin Sonu Tartışması*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Dinçer, Süleyman - Dağdelen, Berk Can. “Karl Marx’ın Din Toplum Bağlamındaki Eleştirel Sosyal Teorilerine İslami Eleştiri”. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 9/24 (2020), 331-351.
- Düzgün, Şaban Ali. “Sol İlahiyat: Dinin Sol Yorumunun İmkânı, Riskleri ve Sınırları”. *Kelam Araştırmaları* 12/2 (2014), 1-22.
- Ertit, Volkan. “Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din”. *Akademik Hassasiyetler* 7/14 (2020), 1-35.
- Furseth, Inger - Repstad, Pal. *Çağdaş Sosyologların Toplum ve Din Görüşleri*. çev. Ömer Faruk Darende - Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2023.
- Garaudy, Roger. *Karl Marx Entelektüel Bir Biyografi*. çev. Adnan Cemgil. Ankara: Fol Yayıncılık, 1. Basım, 2020.
- Kale, Mustafa - Nur, İmray. “Karl Marx ve Marksist Teori Açısından Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet”. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2016), 40-55.
- Közleme, Arif Olgun. “Sosyal Gerekliklik Açısından Toplum Biliminin Öncü ve Kurucu Babalarının Din Anlayışı”. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/2 (2016), 855-874.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Marx, Karl. *Halkın Afyonu*. İstanbul, 2. Basım, 2014.
- Marx, Karl. *Hegel’in Hukuk Felsefesi Eleştirisi*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Marx, Karl. *Yahudi Sorunu*. Ankara: Sol Yayınları, 1997.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Komünist Manifesto*. çev. Celal Üster - Nur Deriş. Can Yayınları, 49. Basım, 2008.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Yazın ve Sanat Üzerine*. Sol Yayınları, 2009.
- Marx, Karl - Engels, Friedrichs. *Din Üzerine*. çev. Murat Belge. Ankara, 2. Basım, 2021.
- Tekin, Ahmet Coşkun - Dokuyan, Sabit. “Haşhaş Sorunu ve Türk Diplomasisindeki Yeri (Osmanlı’dan 1980’e Kadar)”. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* 132/260 (2022), 41-78.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/58. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.

Yenen, İbrahim. “Klasik Sosyal Kuram ve Din: Karl Marx ve Emile Durkheim’in Din Yaklaşımları”. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4/7 (2022), 749-751.

Ekler

Ek 1: Mülakat Soruları

1. Din sizin için ne kadar önemlidir? Hayatınızı şekillendirir mi?
2. Ne kadar süredir fabrikada çalışıyorsunuz? Niye fabrikada çalışmaya başladınız?
3. Fabrikada çalışmaktan memnun musunuz? Başkalarına tavsiye edecek olursanız kolaylıkları-zorlukları nelerdir?
4. Sizce kader ne demektir? Örneğin sizin fabrikada çalışıyor olmanız bir kader midir yoksa sizin tercihiniz midir?
5. Fabrikada çalışan birisi ne tür haksızlıklarla karşılaşacaktır?
6. Siz haksızlığa maruz kalıyor musunuz? Örnek verir misiniz?

Ek 2: Katılımcıların Demografik Bilgileri

Katılımcı No	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum
K1	Erkek	40	Evli
K2	Erkek	45	Evli
K3	Erkek	48	Evli
K4	Kadın	49	Evli
K5	Erkek	52	Evli
K6	Erkek	46	Evli
K7	Kadın	29	Evli
K8	Erkek	43	Evli
K9	Erkek	69	Evli
K10	Kadın	35	Evli
K11	Erkek	45	Evli
K12	Erkek	35	Evli